

بررسی شاخصه‌های فرهنگ اسلامی جهت تأمین سلامت فردی و اجتماعی از منظر قرآن کریم

اصغر طهماسبی بلداجی^۱: دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اراک
لیلا قنبری: مربی، گروه ادبیات عرب، دانشگاه پیام نور بروجن

دو فصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآن کریم
سال هفتم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۵، ص ۳۷-۵۰
تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۴/۵
تاریخ پذیرش مقاله: ۹۵/۵/۲۲

چکیده

فرهنگ اسلامی مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، بایدها و نبایدهایی است که از دو منبع قرآن و عترت سرچشمه می‌گیرد. اصول کلی و شاخصه‌های فرهنگ اسلامی عموماً در آیات قرآن بیان شده است و جزئیات آن توسط معصومین (ع) تبیین گردیده است. فرهنگ اسلامی با محوریت اصل الهی بودن مبتنی بر بایدها و نبایدهای قرآن کریم و آموزه‌های معصومین (ع) به تمام جوانب زندگی سمت و سو می‌دهد که غایت آن تعالی فردی و اجتماعی جامعه است. از منظر قرآن کریم شاخصه‌های فردی فرهنگ اسلامی در رویکرد‌های عملی و رفتاری ضمن تقویت ایمان، به زندگی فردی و اجتماعی سمت و سو می‌دهند به گونه‌ای که ضمن تأمین سلامت معنوی در بعد فردی، سلامت اجتماعی را نیز تحت تأثیر خود قرار می‌دهند. شاخصه‌های اجتماعی فرهنگ اسلامی حلقه اتصال فرد و اجتماع می‌باشند که با نهادینه‌سازی شاخصه‌های فرهنگی قرآن، پویایی و آرامش اجتماعی جامعه فراهم می‌شود. جستار پیش رو ضمن تبیین مفهوم فرهنگ اسلامی، با رویکردی توصیفی-تحلیلی، شاخصه‌های آن را در ابعاد فردی و اجتماعی مورد بررسی قرار داده است؛ نتیجه این‌که: فرهنگ اسلامی با محوریت مبنای مهم الهی بودن، به تمام جوانب زندگی فردی و اجتماعی در تمامی حیطه‌ها سمت و سو می‌دهد و با ارائه رویکرد‌ها و مولفه‌های خاص؛ کمال و سعادت فرد و جامعه را فراهم می‌کند که غایت این امر سلامت فردی و اجتماعی است.

کلید واژه‌ها: قرآن کریم؛ فرهنگ اسلامی؛ شاخصه‌های فردی؛ شاخصه‌های اجتماعی؛ سلامت

۱. نویسنده پاسخگو : tahmasebiasghar@yahoo.com

۱- مقدمه

جوامع در طول تاریخ دارای باور ها، ارزش ها و قوانینی بوده اند که مجموع آن ها، فرهنگ آنان را تشکیل می داد. معرف اصلی جامعه در هر دوره ای، فرهنگ آن جامعه بوده است. فرهنگ در تکامل یا افول جوامع نقش بسیار مهمی داشته است؛ اگر جامعه ای دارای ارزش ها و باور های والایی بود، این فرهنگ در تکامل افراد آن جامعه مؤثر بوده و در مقابل فرهنگ مبتنی بر باور های غلط و قوانین ناشایست، افول آن جامعه را به همراه داشته است. فرهنگ ها در یک تقسیم بندی به دو قسم الهی و غیر الهی تقسیم می شوند. قرآن کریم در مواضع گوناگون شاخصه ها و مؤلفه های هر دو فرهنگ را بیان می کند. در جامعه ای که باور های غلط و اعمال ناشایست جزء جدائی ناپذیر آن جامعه شده است، نمی توان به آسانی افراد آن جامعه را منهای آن باور ها تصور کرد. قرآن فرهنگ سوء اقوام گذشته را مهم ترین عامل هدایت ناپذیری و انکار پیامبران الهی معرفی می کند (نوح/ ۲۷-۲۶؛ هود/ ۸۰-۷۸؛ هود/ ۸۷-۸۵؛ یس/ ۲۰-۱۸؛ اسرا/ ۹۵-۸۵). از منظر قرآن کریم فرهنگ الهی با فرهنگ غیر الهی هرگز برابر نبوده است، بلکه رستگاری دنیا و آخرت شامل کسانی می شود که زندگی آنان مبتنی بر فرهنگ الهی باشد. در مقابل، خسران دنیا و آخرت نیز شامل کسانی می شود که زندگی آنان بر پایه فرهنگ غیر الهی بنا شده است (مائده/ ۱۰۰؛ انعام/ ۵۰؛ رعد/ ۱۶؛ نحل/ ۷۶؛ فاطر/ ۲۲-۱۹؛ غافر/ ۵۸؛ حدید/ ۱۰؛ حشر/ ۲۰). قرآن کریم در تبیین و معرفی فرهنگ ها، دنیا محوری مطلق را از شاخصه های اصلی فرهنگی غیر الهی معرفی می کند (بقره/ ۲۰؛ بقره/ ۸۶؛ آل عمران/ ۱۴؛ نساء/ ۱۳۴؛ انعام/ ۲۹؛ اعراف/ ۵۱؛ حج/ ۱۱). در مقابل این فرهنگ، آخرت محوری را از مبانی و شاخصه های مهم فرهنگ اسلامی بیان می کند (بقره/ ۲۰۱؛ انعام/ ۳۲؛ اعراف/ ۳۲؛ توبه/ ۳۸؛ نساء/ ۷۷؛ زخرف/ ۱۳۵). هدف قرآن کریم از ترسیم فرهنگ اسلامی تأمین سلامت فردی و اجتماعی است تا ضمن تأمین آرامش روحی و روانی، زمینه رسیدن به کمال و سعادت برای همگان فراهم باشد. غایت اجرائی کردن آموزه های دینی از منظر قرآن کریم رسیدن به حیات طیبه ای است که مهم ترین مؤلفه آن سلامت روحی و روانی است؛ خداوند سبحان در سوره مبارک نحل می فرماید: «مَنْ عَمِلْ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ: هر کس کار شایسته ای انجام دهد، خواه مرد باشد یا زن، در حالی که مؤمن است، او را به حیاتی پاک زنده می داریم و پاداش آن ها را به بهترین اعمالی که انجام می دادند، خواهیم داد» (نحل/ ۹۷).

بنابراین فلسفه آموزه های دینی تطهیر انسان از آلودگی ها و تأمین سلامت فردی و اجتماعی آنان است که تقرب الی الله نتیجه این مهم خواهد بود. مهم ترین تأثیرات شاخصه های فرهنگ اسلامی، تأمین سلامت معنوی است، هر چند که با اجرائی کردن این شاخصه ها سلامت جسمی نیز فراهم می شود. درباره موضوع مقاله فرارو پژوهش هایی مرتبط صورت گرفته است؛ برخی از این پژوهش ها به مقوله سبک زندگی پرداخته اند (شریعتی، ۱۳۹۲؛ عنان پور خیر آبادی، ۱۳۹۱) برخی دیگر از پژوهش ها در این زمینه به رابطه قرآن و سلامت جسمانی اشاره نموده اند (لسانی فشارکی و همکاران، ۱۳۸۹)؛ همچنان که برخی دیگر این مهم را از زوایه سلامت معنوی مورد مذاقه قرار داده اند (سادات بیطرفان و همکاران، ۱۳۹۳). پژوهش حاضر فراتر از پژوهش های انجام شده، با رویکردی جامعه نگر به دین و تحلیل فرهنگی

شاخصه‌های آموزه‌های دینی، سلامت معنوی را در ابعاد فردی و اجتماعی مورد بررسی قرار می‌دهد و در این باره به مهم‌ترین شاخصه فرهنگ اسلامی جهت تأمین سلامت فردی و اجتماعی اشاره می‌کند.

۲- مفهوم شناسی سلامت

واژه سلامت بر مصادیق متعددی قابل تطبیق است. سلامت را می‌توان از دو جنبه کلی جسمانی و روحانی مورد بررسی قرار داد. در سلامت جسمانی هدف تعالی جسم و پیشگیری از امراض از یک سو و درمان بیماری‌های جسمانی از سوی دیگر است. حیطه سلامت جسمانی به طور غالب در رابطه با پزشکان است. سلامت روحانی فرای از جسم، روح و روان انسان را که شاکله اصلی وجودی وی است، مورد بررسی قرار می‌دهد و با ارائه راهکارهایی، موجبات صیانت از روح از ناآرامی‌ها و تنش‌هایی که باعث افول آرامش روحانی و ضربه زدن به بعد فرا جسمانی انسان می‌شود را فراهم می‌کند. در فرهنگ اسلامی به هر دو جنبه سلامت توجه شده و در این باره توصیه‌های فراوانی ذیل آیات قرآن و روایات معصومین (علیهم السلام) بیان شده است. توجه به نوع طعام انسان و چگونگی مصرف آن یکی از تأکیدات آموزه‌های دینی در تحقق سلامت جسمانی است. با این وجود تأکید اصلی آموزه‌های دینی بر سلامت روحانی بوده و سلامت روحانی همواره از منظر ابعاد گوناگون مورد توجه قرار گرفته است. قرآن کریم در معرفی خود به عنوان شفا و درمان بیماری‌ها و تحقیق بخشیدن به سلامت روحانی می‌فرماید: «وَنَزَّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا» (اسراء/۸۲). در این آیه یکی از فلسفه‌های نزول قرآن شفا و رحمة بیان شده است. مراد از سلامت روحانی، تطهیر روح از گناهان از یک سو و رسیدن به نفس مطمئنه از سوی دیگر است. هدف دین از ارائه راه کارها و بایدها و نبایدها، تخلیه و تحلیه روح است. تخلیه روح از یک سو بیمارهای روحی و روانی را که ناشی از گناهان است، از بین می‌برد و تحلیه روح علاوه بر رفع بیماری‌های روحانی، به روح جلاداده و آن را رهنمون آرامش می‌سازد. در پژوهش فرا رو مراد از سلامت همین مفهوم سلامت روحانی است و شاخصه‌های فرهنگ اسلامی در تحقق بخشیدن به این سلامت روحانی مورد بررسی قرار گرفته است.

۳- چپستی فرهنگ اسلامی

برای واژه «فرهنگ» معانی مختلفی در فرهنگ لغت ذکر شده است. این واژه مرکب از «فر» و «هنگ» است. «فر» به معنای بینش، شأن، شکوه و زیبایی است (دهخدا، ۱۳۷۳، ۱۰، ۱۴۹۹۳؛ معین، ۱۳۷۱، ۲، ۱۷۱۵) و «هنگ» به معنای کشیدن، سنگینی، وقار، قدرت، هوش، لشکر و غم خواری است (عمید، ۱۳۸۸، ۹۰۷). واژه فرهنگ در مجموع در معنای جلو کشیدن، علم و دانش، ادب، معرفت، تعلیم و تربیت به کار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۳، ۱۰، ۱۵۱۰۹؛ معین، ۱۳۷۱، ۲، ۱۷۴۵) در زبان عربی واژه فرهنگ با کلمه «الثقافة» بیان می‌شود؛ این واژه مصدری از باب «ثقف - یتقف» به معنای متبحر و حاذق شدن است (ابن منظور، ۱۴۱۱، ۹، ۲۰؛ زبیدی، ۱۴۰۶، ۶۰) معادل انگلیسی فرهنگ کلمه «Culture» است که به معنای پروراندن و تقویت خاک، عمل بار آوردن کاری در جهت تولید و حاصلخیز کردن است (وثوقی، ۱۳۸۶، ۱۱۶).

درباره مفهوم اصطلاحی فرهنگ اختلافات زیادی وجود دارد و در این باره تعاریف مختلف و متعددی ارائه شده است؛ برخی از سبب تا پانصد تعریف برای این اصطلاح ذکر کرده‌اند (نک، روح الامینی، ۱۳۷۴، ۱۴۷). برخی در تعریف فرهنگ به شیوه زندگی و عادات و رسوم همراه با کالاهای مادی که تولید می‌کنند اشاره کرده‌اند. (گیدنز، ۱۳۸۳، ۳۶) برخی دیگر در تعریف فرهنگ، شیوه‌های زندگی افراد را که از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یابد را لحاظ می‌کنند (کوئن، ۱۳۷۵، ۷۲). دائرة المعارف لاروس مفهوم اصطلاحی فرهنگ را این گونه بیان می‌کند: «فرهنگ عبارت است از مجموعه اموری که به تمدن خاص یک گروه اجتماعی مربوط می‌شود. به بیان دیگر، فرهنگ به مجموعه‌ای اطلاق می‌شود که شامل معارف، اعتقادات، هنر، اخلاق، قوانین، آداب و رسوم و هر نوع مقررات و عادات دیگری باشد که انسان به عنوان عضوی از جامعه آن را کسب کرده است» (رفیع، ۱۳۷۳، ۲۶۶).

در مجموع می‌توان فرهنگ را مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، رفتارها و قوانینی دانست که از مشترکات یک ملت محسوب می‌شوند. با توجه به تعاریفی که درباره فرهنگ ارائه شده از نگاهی می‌توان فرهنگ‌ها را به دو دسته تقسیم نمود: فرهنگ‌هایی که در ادراکاتشان واقعیت را فقط واقعیت مشهود می‌دانند و اجتماعاتی که علاوه بر واقعیت مشهود، به واقعیت غیب نیز باور دارند. در دسته اول وسایل شناخت در خدمت دریافت، فقط واقعیت قابل مشاهده است و در دسته دوم این ابزار برای دریافت واقعیت قابل مشاهده و نیز واقعیت غیب به کار می‌رود. کسانی که به هر دو نوع واقعیت قائل هستند از ادیان تبعیت می‌کنند. از نظر پیروان دین اسلام (که هر دو نوع واقعیت را قبول دارند) تعلیمات ارائه شده توسط رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) کامل‌ترین نوع دستورات الهی است؛ اما در مقابل دسته دیگر فقط به واقعیت مشهود باور دارند، دنیاگرا هستند و در اصطلاح به آنان سکولار می‌گویند (زاهد، ۱۳۹۰، ۸۳-۸۲). در جامعه‌ای که واقعیت غیب و مشهود هر دو مورد نظر است، انسان اشرف مخلوقات است. وقتی انسان اشرف مخلوقات تلقی شود، همه موجودات برای او در نظر گرفته می‌شود و حاکمیت بلامنازع انسان بر دیگر موجودات توجیه می‌گردد (زاهد، ۱۳۸۷، ۲۱۳). در بینش اسلامی، فرهنگ علاوه بر اتکا به غیب و شهود به مجموعه‌ای از ارزش‌ها، الگوهای رفتاری و رفتارهای انسانی گفته می‌شود که ریشه در مبدأ و معاد دارند و برای به فعلیت رساندن قابلیت‌های فطری انسان‌ها، شرایط مساعد به وجود می‌آورند. عقل و خرد به عنوان مهم‌ترین ویژگی انسانی در ارزیابی و پیشرفت دائمی ارزش‌ها و بلوغ فرهنگ نقش مؤثر دارد (علیزاده، ۱۳۸۴، ۴۶).

به نظر نگارنده فرهنگ اسلامی مجموعه‌ای از باورها، رفتارها، ارزش‌ها، باید‌ها و نبایدها و قوانینی است که از دو منبع قرآن و عترت سرچشمه می‌گیرند؛ به گونه‌ای که محوریت جامعه اسلامی در همه ابعاد عبادی، فردی، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بر پایه این دو ثقل استوار است.

۴- شاخصه‌های فرهنگ اسلامی در ارتباط با سلامت روحانی

منظور از شاخصه‌های فرهنگ اسلامی باید و نبایدها و راهکارهایی است که زندگی فردی و اجتماعی جامعه اسلامی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. شاخصه‌های فرهنگ اسلامی در برخی موارد جنبه و جویی

و در برخی دیگر جنبه استجابی دارند. برخی دیگر از شاخصه‌های فرهنگ اسلامی جنبه راه‌کاری دارند که در شرایط حساس زندگی، راه‌گشای مشکلات فرا روی مؤمنان هستند. شاخصه‌های فرهنگ اسلامی به طور غالب به حیطه‌های فردی، رفتاری، اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی تقسیم‌بندی می‌شوند. آیات متعددی قرین بودن ایمان و عمل صالح را بیان می‌کنند (فاطر/۷؛ نحل/۹۷؛ شعر/۲۲۷؛ روم/۱۵؛ عصر/۳) که می‌توان این شاخصه‌ها را در ذیل اعمال صالح قلمداد کرد.

۴-۱- شاخصه‌های فردی^۱ فرهنگ اسلامی

برخی از اعمال عبادی که خداوند بر مؤمنان واجب کرده جنبه فردی دارند؛ البته این به معنای بی‌ارتباطی آن با اجتماع نیست، بلکه با تهذیب و تزکیه فردی موجبات پویایی و کمال جامعه فراهم می‌گردد، منظور از شاخصه‌های فردی، اعمالی هستند که به لحاظ اجرائی جنبه فردی داشته؛ اما غایت آن تکامل فردی و اجتماعی است.

۴-۱-۱- اقامه نماز^۲

اقامه نماز از شاخصه‌های مهم فرهنگ اسلامی است که حد و مرز جامعه اسلامی با جوامع غیر اسلامی را مشخص می‌کند. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در این باره می‌فرماید: «مرز میان کفر و ایمان ترک نماز است» (متقی هندی، ۱۴۰۹، ۷، ۲۷۹). از منظر فرهنگ اسلامی اقامه نماز به عنوان عبادت برتر، عامل مؤثری در نجات‌انپسان از غوطه‌ور شدن در آلودگی‌ها است: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ» (عنکبوت/۴۵). قرآن کریم یکی از ویژگی‌های سبک زندگی متقین را اقامه نماز معرفی می‌کند: «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ * الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» (بقره/۳ و ۲) کسی که شبانه روز حداقل پنج بار در برابر خداوند قرار می‌گیرد و با او به راز و نیاز می‌پردازد، فکر او، عمل او، گفتار او، همه خدایی می‌شود و چنین انسانی چگونه ممکن است بر خلاف خواست او گام بردارد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۲، ۱، ۷۳) علاوه بر این نماز روح انسان را در برابر سختی‌ها مقاوم می‌کند، چنان‌که قرآن می‌فرماید: «إِنَّ الْإِنْسَانَ خَلْقٌ هَلُوعًا * إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا * وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا * إِلَّا الْمُصْلِينَ * الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ» (معارج/۲۳-۱۹) امام علی (علیه السلام) در این باره می‌فرماید: «نماز به همه وجود انسان آرامش می‌بخشد، چشم‌ها را خاشع و خاضع می‌گرداند، نفس سرکش را آرام و دل‌ها را نرم و تکبر و خود بزرگ بینی را محو می‌کند. (سید رضی، ۱۳۸۵، خطبه ۱۹۶) پروفیسور ژول لایوم در این باره می‌نویسد: «اسلام واسطه میان انسان و خدا را از میان برد و برای نخستین بار ایجاد ارتباط مستقیم میان دو قطب را اعلام کرد. در پذیرش عبادت و نماز لازم نیست شخصی از یک گروه مشخص مقام وساطت میان مردم و خدا را داشته باشد بلکه هر انسانی می‌تواند خودش اعمال عبادی را انجام دهد» (پورتر کمانی،

۱. در این باره ن. ک. تاثیرات قرآن در زندگی فردی، نگارنده، فصلنامه کوثر، شماره ۴۳.

۲. در زمینه نقش نماز و سبک زندگی نک: نگاهی قرآنی به نقش نماز در سبک زندگی اسلامی، نگارنده، فصلنامه قرآنی کوثر، شماره ۵۰.

بی تا، ۱۹) پروفیسور توماس هایس در این باره می گوید: «نماز بهترین وسیله ای است که تا کنون برای توسعه اطمینان، تسکین اعصاب، آسایش و نشاط شناخته شده که زمینه بی خوابی را برطرف می گرداند و به عبارت دقیق تر مهم ترین وسیله آرامش در روان و اعصاب نماز است» (صادقی اردستانی، ۱۳۴۷، ۲۳)

۴-۱-۲- روزه

در فرهنگ اسلامی وجوب روزه به این خاطر است تا مردم خود نگهدارند، پارسا و با تقوا شوند چنان که می فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (بقره/۱۸۳). روزه دارای برکات و آثار سازنده اجتماعی، اخلاقی، تربیتی، فردی است و به همین جهت خداوند این نعمت را برای همه جوامع بشری در تمام اعصار واجب نموده است تا از آثار و برکات آن بهره جویند (هاشم زاده هریسی، ۱۳۸۶، ۲، ۲۳۴-۲۳۳). به خاطر آثار قابل توجه روزه است که می فرماید: «وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (بقره/۱۸۴) و اگر بدانید، روزه گرفتن برای شما بهتر است. بر اساس تحقیقات دانشمندان، روزه داری به گونه ای معنا دار باعث کاهش علائم اضطرابی، بهبود در عملکرد اجتماعی و کاهش افسردگی شده است (مالونی و همکاران، ۲۰۰۰، ۲۵۸).

۴-۱-۳- پرداخت زکات و خمس

پرداخت زکات و خمس، زدودن فقر از جامعه و آسیب های اجتماعی و اقتصادی ناشی از آن را به همراه دارد. توسعه اقتصادی و رفع محرومیت و فقر از ثمرات پرداخت زکات و خمس است. بر همین اساس از اولین وظایف حکومت صالحان رسیدگی به فقرا در سایه پرداخت زکات است: «الذین ان مکناهم فی الارض أقاموا الصلوة و آتوا الزکاة» (حج/۴۱). پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) سوگند یاد کرد که جز مشرک کسی در مورد پرداخت زکات خیانت نمی کند (مجلسی، ۱۳۶۶، ۹۶، ۲۹) پرداخت خمس نیز در جهت رفع فقر و تعالی جامعه به عنوان اصل دیگر عبادی- اقتصادی، مورد اشاره قرار گرفته است: «وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِلذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ» (انفال/۴۱) پرداخت زکات خمس علاوه بر تعالی روحی فرد، موجبات سلامتی اجتماع را نیز فراهم می کند.

۴-۱-۴- حج

در فرهنگ اسلامی حج یکی از فرائض دینی است که در صورت استطاعت بر هر شخص مسلمان انجام آن واجب می شود: «وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ» (آل عمران/۹۷).

در نگاه اول به جا آوردن مراسم حج جنبه فردی دارد و البته آثاری بر آن مترتب است از جمله: آمرزش گناهان و تطهیر معنوی (مجلسی، ۱۳۶۲، ۹۹، ۲۴)، از بین رفتن فقر و تنگدستی (مجلسی، ۱۳۶۲، ۷، ۵۸) و اصلاح ایمان و سلامت جسم (مجلسی، ۱۳۶۲، ۹۹، ۲۵). از سویی دیگر علاوه بر بعد فردی، در بعد

امام صادق (علیه السلام) می فرماید: «زیاد دعا کنید؛ زیرا دعا کلید بخشش خداوند و وسیله رسیدن به هر حاجت است، نعمت‌ها و رحمت‌هایی نزد پروردگار است که جز با دعا نمی توان به آن رسید و بدان هر در را که بکوبی عاقبت گشوده خواهد شد» (کلینی، ۲، ۱۳۸۸، ۴۶۸) دعا با ایجاد قوت قلب در انسان علاوه بر رفع ناامیدی بیمارهای ناشی از یاس را نیز از بین می برد و نشاط و شادابی را در وجود انسان تقویت می کند.

۴-۱-۵-۳- توکل و اعتماد به خداوند

قرآن در آیات متعددی انسان‌ها را به توکل به خداوند فرا خوانده است و این نکته را بیان فرموده که هر کس به معنای واقعی توکل کنید خداوند برای او کافی است از جمله: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (طلاق/۳)، «وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا» (نساء/۸۳) و آیات دیگر (نک: آل عمران/۱۶۰؛ مائده/۱۱؛ هود/۸۷؛ ممتحنه/۴). توکل صحیح و واقعی عبارت است از کوشش و تلاش بی دریغ در راه هدف و در عین حال داشتن اعتماد کامل و خالص به خدا و امید قطعی و استوار به دست توانای او (هاشم زاده هریسی، ۱۳۸۶ ش، ج ۱، ص ۱۲۴)، و این توکل است که به عنوان یک راهکار قرآنی در مواقع حساس و مشکلات زندگی به فریاد انسان می رسد و او را از بن بست مشکلات نجات می دهد.

۴-۱-۵-۴- سفارش به صبر و استقامت

صبر به معنای استقامت و ورزیدن و پایداری در راه هدف است. در فرهنگ اسلامی صبر یکی از نشانه‌های مؤمنان و عامل مهمی در سعادت دنیوی و اخروی بیان شده است (بقره/۱۵۳؛ آل عمران/۲۰۰؛ بقره/۱۴۳؛ آل عمران/۱۸۶؛ رعد/۲۴؛ نحل/۹۶؛ آل عمران/۱۵؛ حج/۳۵). قرآن کریم بشارت و صلوات الهی را مختص به صابران معرفی می کند (بقره/۱۵۷-۱۵۵). این سفارش‌ها و نویدهای قرآنی موجب می شود که انسان در حوادث زندگی خود را تنها احساس نکند. اگر انسان در برابر مشکلات و فشارهای زندگی مقاوم نباشد مشکلاتش پیچیده تر می گردد و چه بسا یک مشکل کوچک به مشکلی بزرگ تبدیل شود (نورمحمدی و دیگران، ۱۳۹۰، ۵۹) قرآن با ارائه راهکار مهم صبر و استقامت روش حل این مشکلات را به انسان ارائه کرده است.

۴-۲- شاخصه های فرهنگ اسلامی در بعد اجتماعی^۱

انسان موجودی اجتماعی بوده و حضور در اجتماع یکی از نیازهای اساسی وی است. دین اسلام تنها دینی است که با صراحت پایه بنای دعوت خود را روی اجتماع گذاشته و در هیچ یک از شئون خود، امر اجتماع را به اهمال و اگذار نکرده است. اسلام همه احکام خود را در قالب اجتماع ریخته و روح اجتماع را در همه این احکام تا آخرین حد ممکن دمیده است. (طباطبایی، بی تا، ۷-۸) بر همین اساس جهت تعالی جامعه و سوق دادن آن به سوی کمال و سعادت دنیوی و اخروی مواردی را بیان داشته است.

۱. در این باره نگاه کنید به مقاله از نگارنده با عنوان: برنامه های قرآن در سبک و سیاق زندگی اجتماعی، فصلنامه قرآنی کوثر، شماره ۴۵.

۴-۲-۱- امر به معروف و نهی از منکر

در فرهنگ اسلامی جایگاه امر به معروف و نهی از منکر به اندازه‌ای است که جهاد در راه خدا در برابر آن، همانند قطره‌ای در دریای پهناور است (سیدرضی، ح ۳۷۴). این اهمیت و ارزش به خاطر آن است که انجام این فریضه، ضامن اجرائی فرایض دیگر است و به وسیله آن امنیت جامعه فراهم می‌گردد و حقوق افراد جامعه تأمین می‌شود و کارها رو به راه می‌گردد (حر عاملی، ۱، ۱۳۸۳، ۳۹۵) قرآن کریم از مهم‌ترین شروط بستگاری را امر به معروف و نهی از منکر بیان می‌دارد: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (آل عمران/۱۰۴). در آیه دیگر می‌فرماید: «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ...» (آل عمران/۱۱۰) در این آیه امر به معروف و نهی از منکر از مسائل زیربنایی اسلام مطرح شده است. بهتر بودن امت اسلام که برای خلق نمونه کامل است بر سه پایه ایمان به خداوند، امر به معروف و نهی از منکر استوار است. دو اصل مهم توبیخ و تشویق، نگهبان جامعه است و باید جامعه داری حافظه باشد، سوابق افراد خود را حفظ کند و همیشه نیکوکاران را پاداش و بدکاران را کیفر دهد تا فساد و تباهی در آن ریشه نزنند (کمالی دزفولی، ۱۳۷۰، ۳۶۸) در این باره امام علی (علیه السلام) می‌فرمایند: «امر به معروف و نهی از منکر را رها نکنید، در غیر این صورت بدترین شما بر شما حاکم می‌شوند؛ آنگاه هر چه خدا را بخواهید جواب ندهد» (سید رضی، ۱۳۸۵، نامه ۴۷) امر به معروف و نهی از منکر یعنی تقویت ابعاد سلامت فردی و اجتماعی به لحاظ معنوی که تبادل نیکی‌ها و دفع بدی‌ها را در جامعه به دنبال دارد.

۴-۲-۲- همکاری در امور اجتماعی

همکاری و تعاون یکی از اساسی‌ترین و مهم‌ترین شروطی است که یک جامعه موفق به آن نیاز دارد. در فرهنگ اسلامی همکاری در امور خیر از شاخصه‌های زندگی اجتماعی بیان شده است: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» (مائده/۲). آنچه در آیه فوق در زمینه تعاون آمده یک اصل کلی اسلامی است که سرآسرها مسائل اجتماعی، حقوقی، اخلاقی و سیاسی را در بر می‌گیرد. طبق این اصل مسلمانان موظفند در کارهای نیک تعاون و همکاری کنند؛ اما همکاری در اهداف باطل، اعمال نادرست و ستم، به طور مطلق ممنوع است، هر چند مرتکب آن دوست نزدیک یا برادر انسان باشد. در سیره علمی و عملی معصومین (علیهم السلام) همکاری و تعاون در کارهای خیر و نیک نمایان است. «براء» پسر عازب می‌گوید: «در جنگ خندق، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را مشاهده کردم که مانند دیگران، خاک حمل می‌کرد و گرد و غبار، سر و رویش را پوشانده بود (حسینی فیروز آبادی، ۱۴۰۲، ۱، ۱۷۱).

۴-۲-۳- برابری همگانی در برابر قانون

یکی از مهم‌ترین اصولی که در بحث روابط اجتماعی باید رعایت شود اصل تساوی در برابر قانون است. در فرهنگ اسلامی خصوصیات نژادی و جغرافیایی و نظایر آن مایه برتری طلبی و تفاخر نیست

(سبحانی، ۱۳۸۹، ۲۷) قرآن کریم برخلاف سنت‌های قبیله‌گی، افتخارات قومی و آداب و رسوم منطقه‌ای، که ثروت و زبان و نژاد را عامل برتری می‌دانند، قلم بطلان و نادرستی بر این گونه تمایزات که همواره موجب اختلاف و بروز جنگ و تجاوز گردیده، می‌کشد و این مطلب را بیان می‌کند که افراد بشر از لحاظ خلقت چه از نظر مظاهر مادی و چه از نظر لیاقت، استعداد و مظاهر روحی یکسان نیستند؛ ولی این نابرابری و عدم مساوات را ملاک برتری و امتیاز بعضی بر بعضی دیگر ندانسته و هم افراد بشر را از لحاظ حقوق و تکالیف یکسان می‌داند. مساواتی که قرآن میان انسان‌ها قائل است شامل دو قسمت عمده است: مساوات در اصل انسانیت و مساوات در حقوق و اجرای قوانین، که آیات زیر دربرگیرنده

این موضوع هستند:

۱- «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (پجرات/۱۳).
 ۲- «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا» (نساء/۵۸).

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌فرماید: «مسلمانان با هم برادرند و جز به تقوی هیچکس بر دیگری برتری ندارد» (متقی هندی، ۱۴۰۹، ۱، ۱۴۹) عدم مساوات در حقوق انسان‌ها، یعنی قرارداد گروهی از مردم، مافوق گروهی دیگر، چیزی است که برای قانون وضع آشفته‌ای به وجود می‌آورد و از عظمت آن می‌کاهد و هدف از قانون که تنظیم روابط افراد و صلاح امور جامعه است به کلی منتفی می‌شود.

۴-۲-۴- پایبندی به معاهدات و پیمان‌ها در روابط اجتماعی

مسئله وفای به عهد و پیمان از اساسی‌ترین شرایط زندگی دسته جمعی است، بدون آن هیچ گونه همکاری اجتماعی ممکن نیست و بشر با از دست دادن آن، زندگی اجتماعی و اثرات آن را به طور عملی از دست خواهد داد. به همین دلیل در منابع اسلامی تأکید فوق العاده‌ای بر روی این مسئله شده است و شاید کمتر چیزی باشد که این قدر گسترش داشته باشد؛ زیرا بدون آن هرج و مرج و سلب اطمینان عمومی که بزرگ‌ترین بلای اجتماعی است در میان بشر پیدا می‌شود. قرآن کریم در جهت فرهنگ سازی امانت داری و وفای به عهد در زندگی فردی و اجتماعی، این مهم را از صفات مؤمنان معرفی می‌کند: «وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ» (مؤمنون/۸). در جای دیگر به وفای عهد و پیمان دستور می‌دهد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (مائده/۱). در روایات اسلامی اهمیت وفای به عهد در جامعه به اندازه‌ای است که عدم اهتمام به این امر برابر با بی دینی معرفی شده است (قمی، ۱۳۵۵، ۴، ۲۲۹)؛ همچنان که پذیرش اعمال صالح بندگان در سایه وفای به عهد و پیمان است (مجلسی، ۱۳۶۲، ۱۶، ۱۴۴). علت این امر اهمیت وفای عهد در زندگی اجتماعی است که بدون توجه و پایبندی به آن بسیاری از روابط اجتماعی انجام نمی‌شود و اعتماد عمومی از جامعه سلب می‌شود. وفای عهد در فرهنگ اسلامی رابطه متقابلی میان مسئولان جامعه با مردم و همچنین مردم یک جامعه نسبت به یکدیگر است.

۴-۲-۵- مشورت و تأثیرات آن در زندگی اجتماعی

مشورت و هم‌اندیشی در امور فردی و اجتماعی یکی از شاخصه‌های اجتماعی فرهنگ اسلامی است که نقش مهمی در رشد و تکامل جامعه دارد. بسیاری از کسانی که در زندگی دچار شکست می‌شوند افرادی خود رأی بوده‌اند و با کسانی که صلاحیت مشورت را دارند، مشورت نکرده‌اند. قرآن کریم نیز این امر مهم را به خوبی بیان می‌کند از جمله در این آیه مبارک که می‌فرماید: «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» (آل عمران/۱۵۹). از نتایج مهم مشورت، جلب اعتماد عامه است. با مشورت، مردم خود را شریک در تعیین سرنوشت خود می‌بینند (کمالی دزفولی، ۱۳۷۰، ۴۲۴). در فرهنگ اسلامی مشورت بهترین پشتیبان و نگهبان افراد جامعه بیان شده است (حرّعاملی، ۱۳۸۳، ۴، ۴۲۵)؛ همچنان که انتخاب راه صحیح توسط یک ملت، در سایه مشورت معرفی شده است. (حرّانی، ۱۴۰۲، ۲۳۳)

۴-۲-۶- اتحاد و یکپارچگی و پرهیز از تفرقه و نفاق

یکی از اساسی‌ترین محورهای حفظ یک جامعه در راه کمال و سعادت، اتحاد و یکپارچگی و پرهیز از تفرقه و نفاق است. وحدت و دوری از تفرقه یک وظیفه و نعمت بزرگ الهی است. در فرهنگ اسلامی اتحاد و یکپارچگی با محوریت خداوند عامل تعالی و کمال جامعه است. در جامعه‌ای که اختلاف و تفرقه در آن حاکم باشد، پیشرفت و سعادت و آرامش از آن جامعه رخت می‌بندد. بر همین اساس وحدت و دوری از تفرقه از شاخصه‌های مهم فرهنگ اسلامی تلقی می‌شود. محور اتحاد در یک جامعه باید خداوند باشد؛ همچنان که خداوند می‌فرماید: «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران/۱۰۳). امام علی (علیه السلام) در اهمیت و جایگاه وحدت در جامعه می‌فرماید: «اصلاح اختلاف‌ها، از تمامی نمازها و روزه‌ها برتر است» (سید رضی، ۱۳۵۸، وصیت ۴۷) در روایات دیگر ایجاد وحدت هنگام پیدایش اختلاف بهترین صدقه‌ای معرفی شده که خداوند آن را دوست دارد (کلینی، ۱۳۸۸، ۲، ۲۰۹). در جامعه‌ای که وحدت در آن نباشد، آرامش فردی و اجتماعی رخت می‌بندد و اختلاف و از هم گسیختگی و عدم امنیت شاخصه اصلی آن جامعه می‌شود.

۴-۲-۷- نهادهای سازی حمایت اقتصادی از اقشار آسیب‌پذیر

جامعه دارای لایه‌ها و طبقاتی است که قشر فقیر و محروم یکی از آن‌هاست. اسلام برای رفع مشکل این طبقه راهکارهایی دارد که مهم‌ترین آنها صدقه، انفاق، اطعام، زکات و خمس است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ۱۷، ۲۱۹). اگر در جامعه انفاق چه مستحب و واجب و کمک به هم‌نوعان و به ویژه تهیدستان فرهنگ سازی کاربردی شود بسیاری از معضلات جامعه در زمینه اقتصادی و اجتماعی و حتی عبادی حل می‌شود. انفاق یکی از مهم‌ترین راهکارهای قرآن کریم در این زمینه است که در آیات متعدد بر اهمیت آن تأکید شده است. انفاق به معنای بخشش بخشی از آنچه خدا به انسان روزی کرده است در راه خدا،

چه به عنوان زکات که واجب است و چه به عنوان صدقه که مستحب است (خرمشاهی، ۱۳۷۷، ۳۱۲)؛ از جمله اعمال نیکی که برای خشنودی پروردگار انجام می‌یابد، انفاق مال است که علاوه بر این که از هر گونه خطرهای اجتماعی و روانی جلوگیری می‌نماید، باعث بهره‌مندی از نعمت‌های جاوید خداوند متعال خواهد شد، و می‌تواند یکی از عوامل رسیدن به توسعه اقتصادی مطلوب قرآن کریم باشد؛ همچنان که می‌فرماید: «مِثْلَ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ ... وَ اللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (بقره/۲۶۱). این مثل در امثال ذرت و آفتابگردان و نظیر آنها وقوع خارجی دارد که واقعا یک دانه میدل به هفتصد دانه، بلکه بیشتر می‌شود، در سنبل گندم تا ۸۰ دانه شمرده شده است، سبیل الله یک معنای وسیعی است نمی‌شود آن را به جهاد منحصر کرد (نجفی خمینی، ۱۳۹۸، ج ۲: ۱۴۷) امام جعفر صادق (علیه السلام) در باره تفسیر جمله «وَ اللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ» می‌فرماید: «هر گاه بنده مؤمن احسانی بکند خدای مهربان (ثواب) هر حسنه‌ای را که انجام می‌دهد هفتصد برابر قرار خواهد داد» (قرشی، ۱۳۷۷، ۱، ۴۹۹). انفاق در جامعه علاوه بر تأمین امنیت و آرامش فردی آسیب‌های اجتماعی را از جامعه می‌زداید و تکامل فردی و اجتماعی را فراهم می‌کند.

۵- نتیجه

فرهنگ اسلامی مجموعه‌ای از باورها، رفتارها، ارزش‌ها، باید‌ها و نباید‌ها و قوانینی است که از دو منبع قرآن و عترت سرچشمه می‌گیرند؛ به گونه‌ای که محوریت جامعه اسلامی در همه ابعاد عبادی، فردی، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بر پایه این دو ثقل استوار است. فرهنگ غنی و اصیل اسلام آموزش‌دهنده مکارم اخلاق بوده و توصیه‌های فراوانی برای اصلاح و بهبود رفتار انسان دارد. هدف فرهنگ اسلامی رشد و شکوفایی جامعه بشری و رسیدن آن به کمال است. برای رسیدن به این منظور ابتدا باید هر فرد به اصلاح خود پردازد. شاخصه‌های فرهنگ اسلامی در حوزه‌های متعدد به زندگی فردی و اجتماعی سمت و سو می‌دهند. این شاخصه‌ها به گونه‌ای هستند که با یکدیگر ارتباط دقیق داشته و در مجموع فرهنگ اسلامی را تشکیل می‌دهند. در بعد فردی، اقامه نماز، روزه، زکات و خمس و حج مهم‌ترین فرامین دینی هستند که به لحاظ اجرایی جنبه فردی دارند؛ اما به لحاظ تأثیرگذاری، زندگی اجتماعی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهند. تقویت نشاط و امید، دعا، توکل و صبر و استقامت در برابر مصائب و مشکلات از مهم‌ترین مؤلفه‌های رفتاری فرهنگ اسلامی است. فرهنگ اسلامی در بعد اجتماعی با داشتن شاخصه‌هایی همچون: امر به معروف و نهی از منکر و مشورت، وحدت و برابری همگان در برابر قانون، ارتباط فرد و جامعه را به هم پیوند می‌دهد. تبیین صحیح و اجرای دقیق شاخصه‌های فرهنگ اسلامی، سلامت فرد و جامعه را به همراه دارد که غایت آن رسیدن به حیات طیبه‌ای است که خداوند به آن وعده داده است. بر این اساس، فرهنگ اسلامی با توجه به موضوع سلامت روانی و اجتماعی افراد خود را موظف به نگاهبانی دقیق از جسم و بدن می‌داند و اجازه نمی‌دهد که به سلامت انسان خدشه‌ای وارد شود، نیروهای مادی و بدنی باید در خدمت به تعالی روح و پیوستن انسان به نورانیت حق قرار گیرد تنها راه و طریق عملی برای رسیدن به آرامش روح و روان سپردن دل و

جان به معبود یگانه است. توسل به مذهب و داشتن ایمان یکی از عوامل بسیار موثر در جلوگیری از بروز و ایجاد بسیاری از بیماری‌های روانی است.

منابع

قرآن کریم

- ابن منظور، محمد بن مكرم. (۱۹۷۰)، لسان العرب، بيروت: دار لسان العرب.
- امینی، محمد. (۱۳۸۸). آشنایی با اسرار و مناسک حج، قم: نشر فقاقت.
- پورترکمانی، احمد (بی‌تا)، نماز خوبان، قم: موسسه فرهنگی انتشاراتی مشهور.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸)، تفسیر موضوعی قرآن کریم، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ دوم.
- حرّانی، محمد بن شعبه. (۱۴۰۲). تحف العقول، تهران: انتشارات اسلامیه.
- حرّعاملی، شیخ محمد حسن. (۱۳۸۳). وسائل الشیعه، تهران: مکتبه الاسلامیه.
- حسینی فیروز آبادی، سید مرتضی. (۱۴۰۲). فضائل الخمسه من الصحاح الستّه، بیروت: موسسه العلمی للمطبوعات.
- خرم‌شاهی، بهاء الدین. (۱۳۷۷). دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، تهران: انتشارات سمت.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). لغت نامه دهخدا، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- رفیع، جلال. (۱۳۷۳). فرهنگ مهاجم، فرهنگ مولد، تهران: انتشارات اطلاعات.
- روح الامینی، محمود. (۱۳۷۴). مبانی انسان شناسی، تهران: انتشارات عطار.
- زیبیدی، سید محمد مرتضی. (۱۴۰۶). تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۹). منشور عقاید امامیه، قم: موسسه امام صادق (علیه السلام)، چاپ ششم.
- سیدرضی. (۱۳۸۵). نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات الهادی، چاپ بیست و نهم.
- صادقی اردستانی، احمد. (۱۳۷۴). جلوه‌های نماز در قرآن و حدیث، تهران: نشر مطهر.
- طباطبایی، محمد حسین (بی‌تا)، روابط اجتماعی در اسلام، تهران: انتشارات آزادی.
- علیزاده، حسین و همکاران. (۱۳۸۴). دولت و فرهنگ دینی بر اساس دیدگاه مقام معظم رهبری، تهران: انتشارات عرش پژوه.
- عمید، حسن. (۱۳۸۸). فرهنگ امید، تهران: نشر فرهنگ اندیشمندان.
- قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۷). احسن الحدیث، تهران: بنیاد بعثت.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۵۵). سفینه البحار، بیروت: دار المرتضی.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۸). اصول کافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کمالی دزفولی، علی (۱۳۷۰ش)، قرآن و جامعه سازی، قم: انتشارات اسوه.
- کوئن، بروس. (۱۳۷۵). مبانی جامعه شناسی، ترجمه غلام عباس توسلی و رضا فاضل، تهران: انتشارات سمت، چاپ ششم.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۳). جامعه شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: انتشارات نشر نی، چاپ سیزدهم.

مالونی و همکاران. (۲۰۰۰). اسلام و بهداشت روان، تهران: بی نا.
 متقی هندی، علاء الدین. (۱۴۰۹). کنز العمال، بیروت: مؤسسه الرسالة.
 مجلسی، محمد باقر. (۱۳۶۲). بحار الانوار، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
 معین، محمد. (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی، تهران: انتشارات امیر کبیر، چاپ هشتم.
 مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۲). تفسیر نمونه، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ سی ام.
 نجفی خمینی، محمد جواد. (۱۳۹۸). تفسیر آسان، تهران: انتشارات اسلامیه.
 وثوقی، منصور، نیک خلق، علی اکبر. (۱۳۸۶). مبانی جامعه شناسی، تهران: انتشارات خردمند، چاپ سیزدهم.
 هاشم زاده هریسی، هاشم. (۱۳۸۶). فرهنگ قرآن، تهران: انتشارات پیام آزادی.

مقالات:

زاهد، سید سعید. (۱۳۸۷). «امر به معروف و نهی از منکر با تاکید بر حقوق شهروندی»، مجموعه مقالات، ستاد امر به معروف و نهی از منکر شیراز.
 زاهد، سید سعید. (۱۳۹۰). «مقایسه پرستش فردی و اجتماعی»، دو فصلنامه پژوهشنامه مطالعات تطبیقی فرهنگ اسلام و ایران، س ۱، ش ۱.
 سادات بیطرفان، فاطمه، صدیقی ارفع، فربرز. (۱۳۹۳). «سلامت معنوی از منظر قرآن و صحیفه سجاده»، مجله معرفت سال بیست و سوم، شماره ۲۰۵.
 سادوک، بنیامین. (۱۳۷۶). «بهداشت روان، فصلنامه اندیشه و رفتار»، ترجمه نصرت الله پور افکاری، شماره ۹-۱۰.
 شریعتی، سید صدر الدین. (۱۳۹۲). در آمدی بر سبک زندگی اسلامی در آیات و روایات، مجله فرهنگ مشاوره و روان درمانی، سال چهارم شماره ۱۳.
 طهماسبی بلداجی، اصغر. (۱۳۹۱). «برنامه های قرآن در سبک و سیاق زندگی اجتماعی»، فصلنامه قرآنی کوثر، شماره ۴۵.
 طهماسبی بلداجی، اصغر. (۱۳۹۱). «تأثیرات قرآن در زندگی فردی»، فصلنامه کوثر، شماره ۴۳.
 طهماسبی بلداجی، اصغر. (۱۳۹۱). «جایگاه حج در بهسازی تمدن اسلامی»، فصلنامه قرآنی کوثر، شماره ۴۴.
 طهماسبی بلداجی، اصغر، قنبری، لیلا. (۱۳۹۳). «نگاهی قرآنی به نقش نماز در سبک زندگی اسلامی»، فصلنامه قرآنی کوثر، شماره ۵۰.
 عنان پور خیرآبادی، مجید. (۱۳۹۱). «بررسی مبانی و شاخصه های سبک زندگی اسلامی در قرآن کریم»، مجله اسلام و علوم اجتماعی سال چهارم، شماره ۸.
 لسانی فشارکی، محمد علی، آل رسول، سوسن، فریدونی، زهره. (۱۳۸۹). «نقش گیاهان در تغذیه و سلامت انسان از دیدگاه قرآن»، مجله کوثر، شماره ۳۴.
 نور محمدی، محمد رضا، مردان پور، الهام، راستی، مریم. (۱۳۹۰). «قرآن و راهکار های معنوی جهت تامین بهداشت روانی انسان ها»، فصلنامه علمی پژوهشی کتاب قیّم، سال اول، شماره دوم.